

Αρματολισμός και συγγένεια

Διονύσης Τζάκης

«Μα πλιό καλά 'ταν νά μouna αρματολός και κλέφτης.
Αρματολός μες στα βουνά και κλέφτης μεσ' στους κάμπους·
νά χα τα βράχι' αδέρφια μου, τα δέντρα συγγενάδια.»

«σαράντα κλέφτες ήταν, όλ' αδελφοαδελφια»

Οι κληροδοτημένες παραστάσεις για τους κλέφτες και τους αρματολούς, τους ένοπλους ραγιάδες της νοτίου Βαλκανικής την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παραπέμπουν σε κάποιες βίαιες και ηρωϊκές φινούρες που ενσαρκώνουν τα εθνικιστικά αυτονόητα ή τα πρότυπα της κοινωνικής αμφισβήτησης και διαμαρτυρίας, καθώς επίσης και σε κυρίαρχες μέχρι σήμερα αξίες της ανδροπρεπούς συμπεριφοράς. Εικονογραφούνται να ζουν στις κορφές δυσδιάβατων βουνών πολεμώντας άλλοτε με τα στοιχεία της φύσης και άλλοτε με τους κάθε λογής «εχθρούς». Οι αγέρωχες φινούρες τους, οι καμωμένες να σκορπούν δικαιοσύνη και θάνατο, διακινδυνεύοντας κάθε στιγμή τη ζωή και αδιαφορώντας για το θάνατο, φαίνονται απαλλαγμένες από τους καταναγκασμούς της οικογενειακής ζωής. Η φροντίδα και τα βάσανα της οικογένειας, οι υποχρεώσεις προς τους συγγενείς ταιριάζουν μάλλον στους κοινούς θνητούς.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τις συναρτήσεις ανάμεσα στους συγγενικούς δεσμούς και τις αντίστοιχες παραστάσεις, με την οργάνωση και δράση των ενόπλων ομάδων του ελλαδικού αγροτικού χώρου. Θα δούμε έτσι, ότι οι ανάπτυξη συγγενικών σχέσεων και η δημιουργία ισχυρής οικογένειας, δεν συνιστά για τους ένοπλους μια δευτερεύουσα μέριμνα στο πλαίσιο των ένοπλων δραστηριοτήτων τους.

Ο αρματολικός ανταγωνισμός, έτσι όπως απαντάται στην Ρούμελη, διεξάγεται κυρίως από ανταγωνιστικές οικογένειες και αντιμαχόμενα συγγενικά δίκτυα. Η συγκρότηση και η δράση των ομάδων αυτών, καθώς επίσης και η επεξεργασία των κοινωνικών τους στρατηγικών, εγγράφουν και διέπονται από δύο αντιθετικές και ταυτόχρονα συμπληρωματικές κατηγορίες: εκείνες του «συγγενή» και του «ξένου». Ο συγγενής επέχει θέση συμμάχου και ο ξένος αντιπροσωπεύει τον εν-δυνάμει εχθρό. Στη βάση αυτή, οι συγγενικές σχέσεις αποτελούν δείκτη της κοινωνικο-πολιτικής ισχύος συγγενικά οργανωμένων ομάδων που αντιπροσωπεύουν αντι-κρουόμενα συμφέροντα.¹

Στην παραδοσιακή κοινωνία της Ρούμελης η συγγένεια -και ιδίως η πατρο-πλευρική αιματική συγγένεια- δημιουργεί το πλαίσιο όπου αναπτύσσονται σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας.² Ο γάμος συνιστά μια πρακτική σύναψης συμμαχιών και, στις συγκρουσιακές/πολεμικές κοινωνίες που θα μας απασχολήσουν εδώ, μια σχέση συμμαχίας η οποία συνάπτεται ανάμεσα σε δύο συγγενικά οργανωμένα κοινωνικά δίκτυα.³

Με την τελετή του γάμου εγκαίνιαζεται και επικυρώνεται ηθικά η συνεργασία, η αμοιβαία βοήθεια και υποστήριξη. «Έτσι, ενώ οι μη συγγενικά συνδεδεμένες

1. «Συγγενικά οργανωμένη κοινωνία είναι εκείνη στην οποία τα κριτήρια της συγγένειας είναι κεντρικά στον ορισμό των κοινωνικών ομάδων και των σχέσεων εξουσίας.» E. Gellner, «Patrons and clients», στο, E. Gellner, J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*, London, Duckworth, 1977, σ. 1.
2. Για τη σημασία της συγγένειας στην συγκρότηση της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας, βλ. Β. Ντισιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σσ. 65-94. Για τον κεντρικό ρόλο της συγγένειας στην δομή των παραδοσιακών κοινωνιών της νοτίου Βαλκανικής, βλ. ενδεικτικά, J.K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Oxford, Oxford University Press, 1964 και Γ.Β. Καθβαδίας, *Σαρακατσάνοι. Μία ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα, Μπρατζιώτη, 1991· καθώς επίσης και, A.J.B. Wace, M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1989. Για την συγγενική οργάνωση των νομάδων κτηνοτρόφων, τη δυσπιστία και δυσητική εχθρότητα μεταξύ μη-συγγενικά συνδεδεμένων ομάδων, B.S. Denich, «Sex and power in the Balkans», στο, M.Z. Rosaldo, L. Lamphere (επιμ.), *Women, culture and society*, Stanford, Stanford University Press, 1974, σσ. 244-248.
3. «[Ο Μ. Μως] ερμηνεύει το δώρο σαν μέσο συμμαχίας μεταξύ των συγγενών εξ' αγκιστείας, (...) [και] εξηγεί πως ο γάμος είναι μορφή ανταλλαγής δώρων κι όχι αγοράς της γυναίκας.», Σ. Δημητρίου, «Ο Marcel Mauss και η Οικονομική Ανθρωπολογία», στο, Μ. Μως, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1979, σ. 31. Στην προκειμένη περίπτωση το δώρο δεν είναι άλλο απ' την αμοιβαία υποστήριξη και βοήθεια η οποία προσφέρεται μεταξύ συγγενικών ομάδων που συνδέονται με το γάμο. Το ζευγάρι είναι ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο συγγενειών. Ενδεικτική ως προς αυτό το ζήτημα είναι η παροιμιώδης έκφραση που απαντιέται στους αλβανούς Γκέγκηδες: «Ο άντρας έχει αίμα και η γυναίκα σόϊ», I. Whitaker, «Familiar roles in the extended patrilineal kingroup», στο J.G. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean family structures*, Cambridge University Press, 1976, σ. 176.

οικογένειες συνιστούν αντίπλους και [δυνητικούς] εχθρούς, είναι επίσης κατά μια έννοια δυνητικοί συγγενείς εξ αγχιστείας».⁴

Παράλληλα με τις σχέσεις αιματικής συγγένειας και αγχιστείας, αναπτύσσονται θεσμίζονται κι άλλες σταθερές σχέσεις, όπως η κουμπαριά και η αδελφοποιία. «Τέτοιοι δεσμοί που αποκαλούνται δεσμοί πνευματικής συγγένειας (ritual kinship) έχουν χαρακτηριστεί “εναλλακτικές κοινωνικές δομές”, διότι λειτουργούν ως εναλλακτικοί μηχανισμοί κοινωνικής συνοχής συμπληρώνοντας τα κενά που αφήνει η συγγένεια και η αγχιστεία στη δομή της κοινότητας. Ο Hammel ειδικός μελετητής του φαινομένου αποκαλεί αυτούς τους δεσμούς και “δομικά αλόμορφα” (structural allomorphy) τονίζοντας τη δομική συμπληρωματικότητα ανάμεσα σ’ αυτού του είδους τις κοινωνικές σχέσεις και τη συγγένεια».⁵ Και οι σχέσεις αυτές εντάσσονται στις στρατηγικές δημιουργίας συμμαχιών και δεσμών αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας που λειτουργούν συμπληρωματικά προς τις αιματικές συγγενικές σχέσεις και την αγχιστεία.⁶

Η θέσμιση τους ανακαλεί τα αρχέτυπα οργάνωσης και τα στερεότυπα συμπεριφοράς της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων.⁷ Επιπλέον, αν και αποκαλούνται δεσμοί «πλάσματικής» ή «πνευματικής» συγγένειας, παραπέμπουν στην παράσταση του «κοινού αίματος» ως στοιχείο επικύρωσης, συνοχής και ταυτοποίησης. Ακόμα, οι σχέσεις αυτές διέπονται από απαγορευσεις ομολογες προς εκείνες που αναφέρονται στις αιματικές συγγενικές σχέσεις, π.χ. απαγόρευση αιμομιξίας. Με τη σύναψη τέτοιου τύπου σταθερών σχέσεων, οι οποίες προσφέρουν εξ αρχής την παράσταση μιας κοινής ταυτότητας, οργανώνονται δίκτυα αμοιβαιότητας ανάμεσα σε συγγενικές ομάδες.

4. J.K. Campbell, *Honour*, ό.π., σ. 50. Βλ. ακόμα τις παρατηρήσεις του G. Lienhardt (= *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 1985, σ. 146): «Οι γαμήλιες τελετές μπορεί επίσης να περιλαμβάνουν λίγο-πολύ τυποποιημένες επιδείξεις σύγκρουσης ανάμεσα στις οικογένειες της ύψης και του γαμπρού, γιατί ο γάμος δημιουργεί εδώ μια συμμαχία μεταξύ ομάδων ενδεχομένων εχθρών.» Για την αναπαράσταση της αρπαγής της ύψης στις γαμήλιες τελετές. βλ. J.K. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 132-133, και Γ.Β. Καθβαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σ. 138.

5. Β. Ντισιάκος, *Παραδοσιακές*, ό.π., σ. 87. Η υπόθεση της δομικής συμπληρωματικότητας των μορφών πνευματικής συγγένειας παρουσιάστηκε αν’ τον E. Hammel, *Alternative social structures and rituals relation in the Balkans*, Prentice Hall, 1968. Για την προβληματική αυτή στο Βαλκανικό χώρο βλ. J. Pitt-Rivers, «Rituals kinship in the Mediterranean: Spain and the Balkans», στο, J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean*, ό.π., σσ. 317-334, και, Β. Ντισιάκος, «Μηχανισμοί “εναλλακτικών κοινωνικών δομών.” Κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 2 (1990), σσ. 121-130

6. «Οι απαγορεύσεις της αιμομιξίας και οι διάφοροι κανόνες εξωγαμίας, που ορίζουν την έκταση και το μέγεθος της ομάδας όπου απαγορεύεται ο γάμος, καθιστούν στην πράξη αναγκαία μια συνεχή διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων», G. Lienhardt, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, ό.π., σ. 161. Βλ. επίσης J.K. Campbell, *Honour*, ό.π., σ. 217-224.

7. Βλ. σχετικά, Β. Ντισιάκος, *Παραδοσιακές*, ό.π., σ. 88.

Σε κάθε συγγενικά οργανωμένο δίκτυο κάθε ένα από τα μέρη προσφέρει στα υπόλοιπα ένα «αγαθό» το οποίο μόνο αυτό διαθέτει. Στους παραδοσιακούς ενόπλους οι αλληλεγγυότητες και η αμοιβαία βοήθεια ενδέχεται να πάρουν πολλές μορφές: προστασία των κυνηγημένων ληστών από κάποιον αρματολό· σύμπραξη του ληστή με τον καπετάνιο, όταν ο τελευταίος υπερασπίζεται τη θέση του στο αρματολίκι ή όταν επικειρεί να το επανακαταλάβει· διορισμός του ληστή στην υπηρεσία του καπετάνιου -κυρίως την εποχή του χειμώνα· αμοιβαία διευκόλυνση νομάδων κτηνοτρόφων και ενόπλων, όπου οι κτηνοτρόφοι προσφέρουν καταφύγιο, τροφή, πληροφορίες και βοήθεια στις διαπραγματεύσεις των ενόπλων, ενώ επικαλούνται τις σχέσεις τους μαζί τους όταν διαπραγματεύονται τα βοσκοτόπια με τις κοινότητες που τα διαχειρίζονται.⁸ Το γεγονός ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις συγγενικά συνδεδεμένες ομάδες κάθε δικτύου λειτουργούν παραπληρωματικά, αποτρέπει κατ' αρχήν -ή έστω περιορίζει- την ανάπτυξη ανταγωνιστικών σχέσεων στο εσωτερικό του δικτύου. Ακόμα, δημιουργεί ανάμεσά τους μια διαρκή συνθήκη απλήρωτου «χρέους», καθώς μάλιστα η ανταπόδοση μιας υπηρεσίας γίνεται με διαφορετικό τρόπο και μάλιστα προσδιορίζεται από την υποχρέωση της «γενναιοδωρίας».⁹ Είναι αδύνατο να επιτευχθεί ο ισοσκελισμός της «οφειλής». Ουσιαστικά δεν τίθεται καν σε έλεγχο ένα τέτοιο ερώτημα· εκείνος που δέχεται την εξυπηρέτηση θεωρεί τον εαυτό του μόνιμα «υπόχρεο», με αποτέλεσμα η σχέση να διαιωνίζεται στη βάση της αρχής της γενναιοδωρης ανταπόδοσης.

Την υπόθεση της θέσμησης σχέσεων αμοιβαιότητας που επανατροφοδοτούνται κι αναπαράγονται εξαπίας μιας συνθήκης διαρκούς οφειλής, πρότεινε ο G.M. Foster εισάγοντας την κατηγορία του «δυαδικού συμβολαίου» (dyadic contract).¹⁰ Το

8. Για τις σχέσεις ανάμεσα στους παραδοσιακούς ενόπλους και τους νομάδες κτηνοτρόφους, όπου υποστηρίζεται πως οι δεσμοί ανάμεσά τους είναι πρώτιστα πολιτισμικοί, βλ. Σ. Δαμιανόκος, *Παράδοση αντασίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987, σσ. 71-107. Βλ. επίσης Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993, σσ. 76-77. Για τις σχέσεις ληστών-κτηνοτρόφων, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1979, σσ. 193-257, και, «Περί "κοινωνικών" και άλλων ληστών στη νεώτερη Ελλάδα», *Δ.Ι.Ε.Ε.* 23 (1980), σσ. 422-436· ακόμα, J.S. Koliopoulos, «Shepherds, brigands, and irregulars in nineteenth century Greece», *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 8, no 4 (1981), σσ. 41-53.

9. Η υποχρέωση της γενναιοδωρης ανταπόδοσης προσανατολίζεται προς την άρση της δέσμευσης που προκαλεί το δώρο. Μ. Μως, *Το δώρο*, ό.π., σσ. 80-82, 90-91, 121, 154. Στην ίδια κατεύθυνση, ο J. Campbell (= *Honour*, ό.π., σσ. 95-99, 207 και 211) υποστηρίζει πως η «χάρη» δημιουργεί ανισότητα σε μία σχέση. Ο αποδέκτης τοποθετείται σε μειονεκτική θέση ως προς τον δωρητή, δημιουργώντας έτσι μια συνθήκη που αίρεται και αντιστρέφεται μόνο με την ανταπόδοση. Επιπρόσθετα, παραπέμποντας άμεσα στο έργο του Μ. Mauss επισημαίνει ότι, «όπως η ανταπόδοση του δώρου σε άλλες κοινωνίες, η ανταπόδοση της κλοπής στους Σαρακατσάνους πρέπει να είναι μεγαλύτερη απ' την αρχική κλεψιά».

10. G.M. Foster, «The dyadic contract: A model for the social structure of a Mexican peasant

μοντέλο της ανάλυσής του μπορεί να καταστεί επιχειρησιακό όταν προβληθεί στους δεσμούς αμοιβαιότητας που δημιουργούνται ανάμεσα σε συγγενικά οργανωμένες ομάδες. Σε μια κοινωνία όπου οι συγγενικές σχέσεις, αιματικές και μη, ορίζουν και σταθμίζουν την ισχύ κάθε ομάδας, ακόμη και οι καθαρά ατομικές σχέσεις (π.χ. αδελφοποίηση) προσφέρονται στο κοινωνικό εκείνο σύνολο (π.χ. οικογένεια, συγγένεια, ένοπλη ομάδα) μέσα στο οποίο το κάθε άτομο αναγνωρίζεται, προσδιορίζεται και ανήκει.¹¹

Στην ουσία δεν αποτελεί «προσφορά» του ατόμου στην ομάδα, μετάθεση από το ατομικό στο συλλογικό· άλλωστε, στον οθωμανοκρατούμενο βαλκανικό χώρο, οι κατακτημένοι δεν εγκαλούνται ως άτομα αλλά ως μέλη ομάδων (π.χ. οικογένεια, συγγένεια, κοινότητα, μιλέτ),¹² και «ατομικές» υποχρεώσεις είναι συλλογικές. Η υποχρέωση, για παράδειγμα, του κεφαλικού φόρου παραμένει ακόμη και αν κάποιος φύγει από τα όρια της κοινότητας και γίνει κλέφτης. Σε μια τέτοια περίπτωση η οικογένεια -και η κοινότητα κατ' επέκταση- είναι υποχρεωμένη να καταβάλει αντί γι' αυτόν την οφειλή. Αντίστοιχα, οι δυαδικού τύπου δεσμοί είναι μάλλον διμερείς σχέσεις, καθώς τα άτομα αποτελούν τον διάμεσο της σύνδεσης και επικοινωνίας των συγγενικά οργανωμένων ομάδων στις οποίες πρωταρχικά και κύρια εντάσσονται.¹³

Σε πολλές περιπτώσεις η σύναψη και ενεργοποίηση τέτοιου τύπου δεσμών συναρτάται με τον κοινωνικό ανταγωνισμό, ειδικά όταν αυτός παίρνει τη μορφή βίαιων συγκρούσεων.¹⁴ Η βεντέτα και ο αρματολισμός, παρά το ότι εγγράφονται σε διαφορετικά πεδία κοινωνικοπολιτικού ανταγωνισμού στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας, αποτελούν μορφές διαχείρισης της σύγκρουσης, η οποία ανα-

village», *American Anthropologist*, vol. 63 (1961), σσ. 1173-1192. Αν και με τα δυαδικά συμβόλαια ο Foster αναφέρθηκε στις σχέσεις μεταξύ δύο προσώπων και όχι περισσότερων ατόμων ή/και ομάδων. G.M. Foster, «The dyadic contract», *ό.π.*, σ. 1174. Η υπόθεση του G. Foster αναφέρεται σε δεσμούς δύο κι όχι περισσότερων προσώπων, γεγονός που προκάλεσε κριτικές. Βλ. J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, vol. 1 (1963), σσ. 18-30, όπου με αφετηρία το μοντέλο των δυαδικών συμβολαίων επιχειρείται η ανάλυση ενός συστήματος πολλαπλών πελατειακών δεσμών.

11. Αναφορικά με τον προσδιορισμό με όρους συγγένειας, ευδεικτικός είναι και ο στίχος από κλέφτικο τραγούδι: «Εγώ' μ' ο Γιάννης του Σταθά, γαμπρός του Μπουκουβάλα», «Του Γιάννη Σταθά», Ν.Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα, Βαγιονάκη, 1978 (4 έκδοση 1914), αρ. 67, σ. 77.

12. Βλ. σχετικά, Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα». *Τα ιστορικά*, 11 (1992), σσ. 362-363.

13. Ο C. Levi-Strauss κάνει λόγο για σύστημα «γενικευμένης» και σύστημα «περιορισμένης» ανταλλαγής γυναικών, μέσω των οποίων συνδέονται συγγενικά οργανωμένες ομάδες. C. Levi-Strauss, *The elementary structures of kinship*, Boston, Beakon Press, 1969. Στην ίδια κατεύθυνση, ο M. Godelier υποστηρίζει πως «οι συγγενικές σχέσεις αποτελούν σχέσεις μεταξύ ομάδων, πρώτου αποτελέσουν σχέσεις μεταξύ ατόμων.» *Μαρξιστικό ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Α, Αθήνα, Gutenberg, 1988, σ. 113.

14. Β. Ντισκάκος, *Παραδοσιακές*, *ό.π.*, σ. 92.

παρίσταται σε αναφορά προς τους συγγενικούς δεσμούς αμοιβαιότητας. Ανακαλούνται, δηλαδή, στερεότυπα συμπεριφοράς και αξίες που παραπέμπουν στην συγγένεια. Εν όψει της σύγκρουσης, η οποία νοηματοδοτείται και νομιμοποιείται μέσω ενός ανεκπλήρωτου «χρέους αίματος», κινητοποιούνται κοινωνικά συγγενικά δίκτυα, καταφάσκοντας και αναπαράγοντας την εκρεμότητα της «οφειλής».

Έχει παρατηρηθεί πως η αδελφοποίηση, μια μορφή συγγένειας που αναπτύσσεται κυρίως στις λεγόμενες πολεμικές/συγκρουσιακές κοινωνίες, συμπληρώνοντας τα κενά που αφήνουν οι συγγενικές σχέσεις στην κοινωνική οργάνωση, συνδέεται άμεσα με τις βίαιες μορφές σύγκρουσης που εκδηλώνονται στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών (βεντέτα, αρματολικός ανταγωνισμός, ληστεία).¹⁵ Επομένως, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι κατά την αδελφοποίηση η σχέση επικυρώνεται με την «μίξη» του αίματος σε μια τελετουργία εμπλουτισμένη με θρησκευτικά στοιχεία, η οποία ακολουθείται από δημόσιο γλέντι- όπου και γνωστοποιείται, σε «φίλους και εχθρούς», η συσταθείσα «συγγένεια/συμμαχία».¹⁶

Οι δεσμοί αυτοί (αγχιστεία, κουμπαριά, αδελφοποιία) προσδιορίζονται από μια φανταστική κοινότητα αίματος, η οποία, όμως, παράγει αποτελέσματα στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων. Για τις σχέσεις αυτές ισχύουν οι κανόνες, οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις που οριοθετούν τις αιματικές συγγενικές σχέσεις.¹⁷ Πρόκειται ουσιαστικά για επέκταση της απαγόρευσης της αιμομιξίας έξω από τους αιματικούς συγγενικούς δεσμούς, με στόχο την αποτροπή του ενδεχόμενου της σύγκρουσης. Δημιουργείται έτσι η λεγόμενη πνευματική συγγένεια, η οποία επεκτείνει την κοινή ταυτότητα έξω και από το πλαίσιο των οικογενειακών και αιματικών συγγενικών

15. Για την σχέση της αδελφοποιίας με την βεντέτα, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές*, ό.π., σ. 92, ενώ για την αδελφοποιία στο χώρο των παραδοσιακών ενόπλων, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 224-225, και Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 88, 93.

16. Γ.Β. Καθβαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σσ. 131-133, 135/6.

17. Για τέτοιου τύπου απαγορεύσεις μεταξύ πνευματικών συγγενών στο Βαλκανικό χώρο, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές*, ό.π., σσ. 89, 92-93. J. Pitt-Rivers, «Rituals kinship in the Mediterranean: Spain and the Balkans», M.E. Kenna, «The idiom of family», στο J.G. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean*, ό.π., σσ., 327 και 253, αντίστοιχα. Ο Γ.Β. Καθβαδίας στη μελέτη του για τους Σαρακατσάνους αναφέρει πως η απαγόρευση αυτή, κατά το πρότυπο των αιματικών συγγενικών δεσμών που σταματούν στον 8ο βαθμό συγγένειας, αίρεται από τον 6ο βαθμό συγγένειας τόσο για την αγχιστεία, όσο και για την κουμπαριά και την αδελφοποιία. Σύμφωνα με τις δοξασίες που επικρατούν, απ' αυτό το βαθμό και μετά η συγγένεια χάνει την ισχύ της, έτσι που η άρση των απαγορεύσεων ν' αποτελεί δυνατότητα επαναπροσέγγισης των απομακρυσμένων πια (πρώην) συγγενών. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες ο γάμος απαγορεύεται ως τα ξαδέρφια δεύτερου βαθμού, δηλαδή ως και τον 6ο βαθμό συγγένειας, τόσο για τους συγγενείς της μητρικής όσο και της πατρικής πλευράς. Βλ. σχετικά Γ.Β. Καθβαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σσ. 127-132. Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει και ο J.K. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 48-49, 107-111.

δεσμών¹⁸ και οργανώνεται έτσι ένα ευρύ δίκτυο επάλληλων συμφερόντων. Οι πρακτικές δημιουργίας πνευματικής συγγένειας συνιστούν ένα τρόπο να ανοιχθεί η τοπικά και συγγενικά οργανωμένη ομάδα πέρα από τα όρια της κοινότητας, επαναπροσδιορίζοντας έτσι τη συνάφεια συγγένειας/τοπικότητας.¹⁹

Τα αρματολικά δίκτυα και οι δεσμοί αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας που αναπτύσσονται, είναι ομόλογα με τα συγγενικά δίκτυα τόσο ως προς τη μορφή των σχέσεων, όσο και ως προς τις σημασίες με τις οποίες νοηματοδοτούνται και στις οποίες παραπέμπουν. Σε μια κοινωνία όπου οι κληρονομημένες πρακτικές οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζονται από τη συγγένεια και όπου οι παραστάσεις για την αμοιβαιότητα παραπέμπουν στις αντίστοιχες των συγγενικών σχέσεων, οι ένοπλοι ακολουθούν τα συγγενικά οργανωτικά πρότυπα τόσο στο εσωτερικό της ομάδας όσο και στις σχέσεις με άλλες ομάδες ενόπλων.²⁰ Ο συντονισμός της δράσης ανάμεσά τους στηρίζεται σε δεσμούς που ανακαλούν την θεμελιώδη αρχή του «κοινού αίματος».

Ο ραγιάς που «βγαίνει στα όρη», διαρυνύει τους δεσμούς του τόσο σε σχέση με την κοινότητα, όσο και με τη συγγενεία του. Οι υποχρεώσεις του (π.χ. φορολογία) μεταφέρονται στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του και κατ' επέκταση συνολικά στην τοπική κοινωνία. Η αποχώρησή του, επομένως, μπορεί να ειπωθεί, αρχικά, ως απάρνηση των σχέσεων αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, των συγγενικών σχέσεων. Η πορεία του όμως δεν σταματά με την έξοδό του· με την φυγή ο ένοπλος επιδιώκει την επιστροφή του, αυτή τη φορά κάτω από διαφορετικές συνθήκες, δηλαδή ως αρματολός. Ο ραγιάς που φεύγοντας απ' την κοινότητα αρνήθηκε τους όρους της ραγιαδοσύνης (φορολογία) και επέστρεψε πια ως ένοπλος ραγιάς -και πάλι δηλαδή ως αρνητής της ραγιαδοσύνης (ένοπλος)- όχι μόνο δεν αίρει το πρόσθετο βάρος που η φυγή του δημιούργησε στην κοινότητα, αλλά δημιουργεί νέες επιβαρύνσεις.

Η τοπική κοινωνία είναι υποχρεωμένη να πληρώσει τον αρματολό και τους ένο-

18. Β. Νισιάκος, *Παραδοσιακές*, ό.π., σ. 89.

19. Έχει παρατηρηθεί πως η κουμπαριά αποτελέσε τη βάση για τις πελατειακές σχέσεις, οι οποίες αρθρώνουν παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες με λειτουργίες του σύγχρονου κράτους. Για την σχέση της πνευματικής συγγένειας με την οργάνωση των πελατειακών δικτύων, βλ. E.R. Wolf, «Kinship, friendship, and patron-client relation in complex societies», στο: M. Banton (επιμ.), *The Social Anthropology of complex societies*, London, Tavistock Publications, 1966, σσ. 1-21, J. Boissevain, «Patronage», ό.π., σσ. 18-33. Ειδικά για την Ελλάδα, βλ. J.K. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 217-224· E. Friendl, «The role of kinship in the transmission of national culture to rural villages in mainland Greece», *American Anthropologist*, vol. 61(1959), σ. 31· M.E. Kenna, «The idiom of family», ό.π., σσ. 355-356, 359, και, Β. Νισιάκος, *Παραδοσιακές*, ό.π., σσ. 66-67, 88-90.

20. Για τη συγγένεια στο χώρο των ενόπλων, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 193-257· Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 92-96.

πλους που διαθέτει, να τους προσφέρει στέγη και εφόδια και να ενισχύσει με άντρες την ένοπλη ομάδα όταν επίκειται σύγκρουση με την εξουσία ή/και τον ανταγωνιστή καπετάνιο· και βέβαια είναι εκείνη που υφίσταται τις συνέπειες των ενόπλων συγγρούσεων σε ανθρώπινες ζωές και αγαθά. Αντίθετα, η επιστροφή του παραδοσιακού ένοπλου, όχι μόνο αίρει τις δυσκολίες που η φυγή του δημιούργησε στους συγγενείς του, αλλά διαχέει σε αυτούς την οικονομική, κοινωνική και πολιτική δύναμη που κατέχει. Και πάνω απ' όλα το θαυμασμό και το κύρος για τον καπετάνιο που, σύμφωνα με τις αρχές λογισμού, τις νοοτροπίες και τα συστήματα αξιών της παραδοσιακής κοινωνίας, ενσαρκώνει τις σημαντικότερες αξίες της: την παλικαριά, τη λεβεντιά, τη μπέσα, το να αψηφά κανείς το θάνατο, τις δυσκολίες, τον πόνο, κλπ. Με άλλα λόγια, ενσαρκώνει εκείνες τις στάσεις και συμπεριφορές μέσα από τις οποίες η παραδοσιακή κοινωνία αναγνωρίζει την ιδεατή αντρική συμπεριφορά, την ανδροπρέπεια.²¹

Η έξοδος στα βουνά αποκτά νόημα μόνο αν ειπωθεί σε συνδυασμό με την προοπτική κυριαρχίας σε κάποιο αρματολίκι. «Αλλά, δια να λάβη ο αρματολός καπετάνος την καπετανίαν της επαρχιάς, έπρεπε (...) ο ίδιος εξερχόμενος της υποταγής του ραγαλίκιου, συσσωματωμένος μετ' άλλων συντρόφων (παλικαριών) να διατρέξει ευρύ στάδιον πάλης».²² Η προσωπική του πορεία, επομένως, συνδέεται με την σύσταση και δράση της ένοπλης ομάδας με την οποία θα διεκδικήσει το αρματολίκι και την επιστροφή του στην κοινότητα.²³ Αρχικά, οδηγείται σε μια ένοπλη ομάδα ανασπώντας κάποιον κοντινό ή μακρινό, αιματικό ή πνευματικό συγγενή.²⁴

Η μάγκα ή αλλιώς μπουλούκι, η μικρότερη μονάδα στο πλαίσιο της ένοπλης ομάδας συγκροτείται, συνθήως, στη βάση των αιματικών σχέσεων μεταξύ των

21. Είναι χαρακτηριστική η πληροφορία που παραθέτει ο Γ. Καββαδίας (= Σαρακατσάνοι, ό.π., σ. 235), ότι οι Σαρακατσάνοι στην γέννηση κάθε αρσενικού παιδιού εύχονται στην οικογένειά του: «και κλεφτ'ς κι καπετάνιους». Για την άρνηση των «όρων της ραγιαδοσύνης» από τους παραδοσιακούς ένοπλους και την συνακόλουθη επιβάρυνση της κοινότητας, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 21, 23, 32, 35, 42, 47, 56, 88· για τις αξίες που ενσαρκώνουν οι καπετάνιοι, βλ. Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 87-91.

22. Λ. Κουτσονίκας, «Γενική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως», στο Ε.Γ. Πρωτοψάλτης (επίμ.), *Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21*, Αθήνα, Τσουκαλά, 1956, σ. 11.

23. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 44.

24. «Εφθάσαμεν ένα εσπέρας εις τα κονάκια του Νταλιάνη έξω από τη Λεβαδίαν, τότε ο Νταλιάνης με είπεν ότι μ' ἐγύρευεν ο αδελφός μου Γεώργιος Παλιουράκης, όστις ήτο ληστής προ ενός έτους με τον Βασίλειον Καλαμπαλίκην, και αμέσως μ' επήρε ο Νταλιάνης και με επήγεν οπίσω από τα καλύβια του εις ένα ρεύμα, όπου εύρον τον αδελφόν μου, και δεκαπέντε άλλους ληστές. Έμεινα τότε με αυτούς.» Γ.Α.Κ. Αρχείο Βακάλογλου, αρ. 503, «Ανάκριση του ληστή Νικολάου Παλιουράκη», Λιβαδιά 22 Μαρτίου 1856. Παρατίθεται στο, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 309-315.

ενόπλων που την αποτελούν.²⁵ Αλλά και στην αρματολική ομάδα, οι συγγενικές σχέσεις και ιεραρχίες προσφέρουν το οργανωτικό μοντέλο:

«Από <τους> τρεις υιούς του Γέρου Στορνάρη Ευθύμιον, Ζαρακλήν και Γιαννάκην εγεννήθησαν έως 15 άλλα <παιδιά>, όπου ήταν εξαδέλφια 15 πρώτα <όλα>. Ο Ευθύμιος ήταν ο πρώτος καπιτάνος· είχεν πέντε υιούς, τον Νικόλαον, Στέριον, Κώσταν, Γεώργιον και Μήτρον. Ο Νικόλαος διεδέχθη τον πατέρα του. (...) Οι τρεις τούτοι κλάδοι των πρωτοξοδέλφων <Στορναραίων>, υπανδρεμένοι, όλοι με υιούς και θυγατέρας ανηλίκους, συμποσούντο έως 80. Ας εξηγηθώμεν <αναλυτικώς> καλύτερα. Ο καπιτάνος Νικόλαος Στορνάρης είχεν τέσσαραις θυγατέραις και τρεις υιούς· και από τους λοιπούς άλλοι τρεις υιούς και άλλοι πέντε, <ώστε> συμποσούντο έως 120 ψυχαίς μόνον τα μέλη της οικογενείας των».²⁶

Οι συγγενικοί δεσμοί μεταξύ των ενόπλων εξασφαλίζουν την συνοχή και την ταυτότητα της ομάδας. Είναι ενδεικτικό πως η «ονομασία» της μνημονεύει την κοινή καταγωγή, π.χ. Στορναραίοι, Μπακολαίοι ή Γωγαίοι, κλπ.²⁷ Η ομάδα βέβαια αν και «οικογενειακή» δεν αποτελείται μόνο από ένοπλους που συνδέονται με αιματική συγγένεια. Σε κάθε ένοπλη ομάδα εντοπίζουμε δεσμούς πνευματικής συγγένειας, αδελφοποιίας, καθώς επίσης και ψυχοπαίδια.²⁸

Αλλά και για όσους δεν ανήκουν στον συγγενικό κύκλο, πάλι το αρχέτυπο και τα πρότυπα συμπεριφοράς της οικογένειας είναι εκείνα που επικυρώνουν τις σχέσεις αμοιβαιότητας και την συνοχή της ομάδας. Στα κλέφτικα τραγούδια αρκετά

25. J.S. Koliopoulos, *Brigandage with a cause. Brigandage and irredentism in modern Greece 1821-1912*, Oxford, Oxford University Press, 1987, σσ. 58, 29, 52-53, 58, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 218.

26. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των ελλήνων. 1821-1833*, τ. Α, Αθήνα, 1839, σ. 267. Ενδεικτικοί επίσης είναι οι στίχοι από κλέφτικα τραγούδια: «Εχάσαμε την κλεφτουριά και το λεβέντη Κώστα, οπού 'χε δώδεκα αδερφούς και τριανταδύο ξαδέλφια», από το τραγούδι «Του Κώστα», στο, Ν.Γ. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., αρ. 45, σ. 53· «Έλα να προσκυνήσεις με ταξέρφια σου/ και με τους ειδικούς σου, τα ξαδέλφια σου», «Σαράντα κλέφτες ήτανε, όλ' αδερφοξαδέλφια», από τα τραγούδια, «Ο Παπάς γραμματικός», «Γωργάκης Κιαγκέλης», Π.Σ. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 212, 242.

27. Άλλωστε, όταν αναφερόμαστε σε «οικογένειες» ενόπλων, για να δανειστούμε την έκφραση του Ν. Κασομούλη, «...απαιτείται να ιδούμεν πραγματικώς το ιστορικόν των όσων εισέτι γεγελογικών επροφθάσαμεν, και να ιδούμεν (...) και ποία εξ αυτών οικογένεια κατεστράφησαν.» *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α, σ. 8. Είναι ενδεικτικό, επίσης, το γεγονός ότι στην παρουσίαση των γενεολογικών περιλαμβάνει και τα πρωτοπαλνίκαρα, τα ψυχοπαίδια καθώς και τους σημαντικότερους «οπαδούς». ό.π., σσ. 10-18, 28-40.

28. «Πού είσαι Αντρίκε μπράτμε κι Αλεξαντρή κουμπάρε;», «Πού είστε παλληκάρια μου, που είσαι ψυχογιέ μου», από τα τραγούδια, «Του Βλαχοθανάση» και «Ο θάνατος του Λιάκου», Α. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα, Ερμής, 1973, αρ. 40 και 23, σσ. 91 και 51 αντίστοιχα.

συχνά εμφανίζεται ο καπετάνιος να αποκαλεί τους ενόπλους της ομάδας «παιδιά μου»:

«Ακούστε, παλληκάρια μου κ' εσείς παιδιά δικά μου·
δε θέλω κλέφτες για τραγιά, κλέφτες για τα κριάρια,
μον' θέλω κλέφτες για σπαθί, κλέφτες για το τουφέκι»
«Παιδιά μου μη σκοτίζετε κ' εγώ σας το ξηγάω:
Τούρκους πολλούς θα κόψουμε, θα πάρουμε και πλιάτσκα»
«Τον ψυχογιό του φώναξε και στα παιδιά του λέει·
παιδιά μου, ζώστε τα σπαθιά και πάρτε τα τουφέκια
να πάμε για να κάψουμε το έρπημο Λιβάδι».²⁹

Η εμπιστοσύνη, η συνοχή και η αμοιβαιότητα στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας εκφράζονται σε στάσεις και συμπεριφορές που μνημονεύουν τις αντίστοιχες των συγγενικών σχέσεων: η υπακοή των ενόπλων προς τον αρχηγό, η εμπιστοσύνη και το αδιαμφισβήτητο των αποφάσεων και πρωτοβουλιών του· απ' την άλλη, η «πατρική» φροντίδα του καπετάνιου προς τα «παιδιά» του, ανακαλούν το αρχέτυπο και τα πρότυπα συμπεριφοράς που διέπουν τη σχέση πατέρα-γιού. Στη βάση αυτή, το λεκτικό ιδίωμα της συγγένειας, η φράση «παιδιά μου», καλείται να επικυρώσει ηθικά τη φαντασιακά θεμελιωμένη συγγενική σχέση.³⁰

Βέβαια, τόσο στα κλέφτικα τραγούδια, όσο και στα απομνημονεύματα των καπετάνιων γίνεται συχνά αναφορά σε εντάσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας, κάποτε και σε υπονόμηση του αρχηγού, συνήθως απ' τα πρωτοπαλλήκαρά του. Μήπως, όμως, στις οικογένειες είναι λιγότερο σπάνιες οι συγκρούσεις; Εκείνο, λοιπόν, που αναδεικνύεται από τις μαρτυρίες, είναι οι σχετικές με

29. Από τα κλέφτικα «Ο Νάννος», «Ο Κατσαντώνης» και «Ο Νικοτσάρας», στο Π.Σ. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 146, 253 και 146 αντίστοιχα. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος μεταξύ του καπετάν Στορνάρη και του Ν. Κασομούλη: « [Στορνάρης:] ...εγώ όλους <σας> θεωρώ ως πατέρας και αδελφούς (...) Παιδί μου Νικόλα, ολίγον εστάθης μαζί μου, πλην πολύ κατάλαβα (...) Σε ονόμασα υιόν μου, και σε νομίζω έναν από τους υιούς μου. Αφιέρωσε τον εαυτόν σου, και συ και ο αδελφός σου, εις εμένα, και θέλω φροντίσει ως πατήρ σας δια το καλό σας (...) [Κασομούλης:] Άκουγε, πατέρα μου, ειλικρινώς σε το λέγω...» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σσ. 277, 280, 282 και 283 αντίστοιχα.

30. Η Μ. Kenna (=«The idiom of family», ό.π., σ. 347-362) υποστηρίζει ότι εμπιστοσύνη και σχέσεις συνεργασίας εξω απ' την οικογένεια είναι πιθανές μόνο αν ληχθούν στο συγγενικό ιδίωμα. Δημιουργείται έτσι αίσθηση οικειότητας, η οποία στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας αποτελεί εγγύηση για την ενδεχόμενη συνεργασία. Στην ίδια κατεύθυνση, Μ. Godelier, *Μαρξιστικοί ορέοντες*, ό.π., σ. 177: «Οι Βουσαμάνοι χρησιμοποιούν τους όρους συγγένειας που δηλώνουν τα αδέρφια και τους συγγενείς άλλων γενεών σε κάθε άτομο που φέρει το ίδιο όνομα με αυτούς, με τους εξ αίματος και με τους εξ ανχιστείας συγγενείς, δίχως να ανήκει σε αυτές τις κατηγορίες συγγενών. Συμπεριφέρονται σε αυτούς τους «καί' όνομα συγγενείς» με τον ίδιο τρόπο που συμπεριφέρονται στους πραγματικούς συγγενείς τους και αναμένουν την ίδια αμοιβαιότητα.»

τη συγγένεια νοοτροπίες, καθώς και οι αξιολογήσεις τις παραδοσιακής κοινωνίας για το πως θα έπρεπε να είναι οι συγγενικές σχέσεις. Σε αυτό το επίπεδο του «δέον είναι», η σχέση του αρχηγού με τους ενόπλους της ομάδας του μνημονεύει την σχέση πατέρα και γιού.

Ενδεικτικές της λειτουργίας των παραστάσεων της συγγένειας στις σχέσεις των ενόπλων, είναι επιστολές του Ανδρούτσου προς τον Γκούρα, πρωταγωνιστών στο τελευταίο επεισόδιο της σύγκρουσης του πρώτου με την Κεντρική Διοίκηση. Ο Ανδρούτσος, αν και γνωρίζει πως ο Γκούρας, πρωτοπαλικάρδ του, τον υπονομεύει συμμαχώντας με τους αντιπάλους του, σε επιστολή του τον αποκαλεί «παιδί μου Γκούρα» υπενθυμίζοντας με την φράση αυτή τον ηθικό δεσμό ανάμεσά τους:

«Παιδί μου Γκούρα, πολλαίς φοραίς εβάρησαν οι εχθροί μας να μας διαιρέσουν (...) Όμως τα φρόνιμα παιδιά δεν τα γελούν (...) Η ιδική μου συμβουλή είναι να τους βγάλης όλους από την μέσην, αν θέλης να ησυχάσωμεν από αυτούς τους διαβόλους, διότι ημπορούν εις τα ύστερα να σε δολοφονήσουν».

Προσπαθώντας να επαναφέρει τον Γκούρα με το μέρος του μνημονεύει την στενή τους σχέση, χρησιμοποιώντας τόσο το λεκτικό ιδίωμα της οικογένειας («παιδί μου»), όσο και την παράσταση της σχέσης πατέρα-γιού («τα φρόνιμα παιδιά δεν τα γελούν»). Του υπενθυμίζει με τον τρόπο αυτό πως «οι εχθροί» στρέφονται ενάντια στη συγγένεια, προσπαθούν να διασπάρουν τη συνοχή της («να μας διαιρέσουν») και στη συνέχεια να τους εξοντώσουν ευκολότερα («ημπορούν εις τα ύστερα να σε δολοφονήσουν»).³¹

Το συγγενικό ιδίωμα και τα στερεότυπα συμπεριφοράς που παραπέμπουν στην παράσταση της συγγένειας ανακαλούνται, κυρίως, στις περιπτώσεις που αναζητάται η οικειότητα εκείνη που θα ευνοήσει -σε ένα βαθμό θα υποχρεώσει- την αλληλεγγύη. Κάτι τέτοιο διαπιστώνουμε και στις σχέσεις μεταξύ των καπετάνιων.³² Εδώ, βέβαια, η παράσταση που ανακαλείται δεν είναι εκείνη της ιεραρχικής σχέσης πατέρα-γιού, όπως είδαμε ότι συμβαίνει στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας. Η συνεργασία των καπετάνιων απαιτεί την ισότιμη αναγνώρισή τους παραπέμποντας

31. Επιστολή του Ο. Ανδρούτσου στον Ι. Γκούρα, 21 Μαΐου 1824, παρατίθεται στο Μπ. Άννινος, *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα, Εστία, 1925, σσ. 41-42. Αλλά και ο Μακρυγιάννης σχολιάζοντας το περιστατικό αναφέρει: «Πήγανε αναντίον του δυστυχή Δυσσέα. Ακούγοντας ότι έρχεται αναντίον του ο δικός του ο Γκούρας, το παιδί του, όπου αυτός τον δόξαζε, μπιστεύτηκε και βγήκε και παραδόθη εις το παιδί του.», Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, 1957, σ. 181.

32. Σε ανάλογες διαπιστώσεις σχετικά με τις πρακτικές σύναψης συμμαχιών και τις προσφωνήσεις μεταξύ ληστών, οδηγήθηκε και ο Χ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό ληστικό λαϊκό μυθιστόρημα (1900-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1994, σσ. 219-220.

στη σχέση μεταξύ αδελφών.³³ Προσφωνήσεις του τύπου «Γενναιότητα αδερφέ μου», «Προς τους γενναιότατους Αδερφούς», «Σε ασπάζομαι αδερφικώς», «έλαβα το αδερφικόν σου», «Μένω ο αδερφός σας», κλπ. είναι συνηθισμένες στην αλληλογραφία των οπληρχηγών.³⁴

Να σημειώσουμε τέλος, ότι κατά την διάρκεια της επανάστασης του 1821 οι παραστάσεις των συγγενικών σχέσεων και οι λεκτικές τους εκφράσεις επιστρατεύθηκαν να σημασιοδοτήσουν τη συνεργασία, την αμοιβαιότητα και τις αλληλεγγυότητες που απαιτούσε η νέα συλλογικότητα που διαμορφώνονταν, το έθνος.³⁵ Όσοι συμμετείχαν στην επανάσταση θεωρούσαν τους δεσμούς τους αδελφικούς, σε αντίθεση με τους «προδότες», τους «τουρκοπροσκυνημένους» που ήταν εχθροί.³⁶ Το έθνος των Ελλήνων συνέχεται με την ανάκληση της κοινής καταγωγής, των κοινών προγόνων.³⁷ Οι εκκλήσεις για ομόνοια και συνεργασία, με στόχο να αρθούν οι έριδες, παραπέμπουν στην παράσταση της αδελφικής αλληλεγγύης.³⁸ Η εικόνα

33. «Και θγήκε κι αποκλείστηκε μες στο Δαδί. στη χώρα/Τρεις μέρες κάνει πόλεμο. τρεις μέρες και τρεις νύκτες/Στέλνει και γράφει μια γραφή πικρή φαρμακωμένη/ Σ' εσέ, Μιχάλη αδελφέ· σ' εσέ, Μιχάλη Μήτρο/ Βλέποντας το γράμμα μου ούλοι να μαζωκτείτε.» «Ανδρίτσος και Μήτρος Μιχάλης», στο Π.Σ. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 269. Επίσης, αναφέρουμε ενδεικτικά μερικά αποσπάσματα από τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη: «...εγώ με τους αδελφούς μου συναγωνιστάς...» «Εγώ ήμουν πολύ αγαπημένος με τον Γκούρα, ήμασταν καλύτερα από αδελφια μ' αυτόν και με τον μακαρίτη Χαλμούκη και Θανασούλα Σουλιώτη...» «Τον αδελφό μου το Γκούρα τον έπιασα μια ημέρα και του είπα, ως αδελφός του 'λικρινής...» «Κι όλοι του οι καπεταναίοι ήταν μ' εμένα ως αδελφοί...» Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 12, 87, 128, 156, αντίστοιχα.

34. Πληθώρα τέτοιων προσφωνήσεων βρίσκεται στο αρχείο του Ι. Ράγκου, την δημοσίευση του οποίου επιμελήθηκε ο Στ. Παπαγεωργίου, *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Ι.Ε.Ε.Ε., 1982.

35. «Ο εθνικισμός φαίνεται να κατισχύει του παραδοσιακού συστήματος σκέψης. Η συγκεκριμένη ωστόσο παραγωγή του ελληνικού εθνικισμού στήθηκε μέσα στις συνέχειες των νοοτροπιών, υπό τους καταναγκασμούς και με το υλικό του συστήματος σκέψης και των παραστάσεων της παραδοσιακής κοινωνίας.», Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα», ό.π., σ. 348.

36. «...εις τον στρατηγόν Ράγκον θε να ευρής αδελφόν και φίλον ειλικρινή, (...) ομοίους αδελφούς θέλεις ευρή και όλους τους άλλους στρατηγούς, και αξωματικούς των στρατευμάτων της διοικήσεως. (...) Μαζί με τον στρατηγόν Ράγκον είναι και ο Κώστας Οικονόμου, μη τον πάρεις δια εχθρόν, είναι ωρκισμένος και σε είναι ο πλέον στενός αδελφός.» «Επιστολή Α. Μαυροκορδάτου προς Δημήτρη Γώνου Μπακόλα», Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο*, ό.π., σ. 126.

37. «Γενναίοι προπατέρες, Μιλητιάδη, Θεμιστοκλή, Αριστείδη, Λεωνίδα», «...τους απογόνους των παλιών Ελλήνων, τα παιδιά του Ρήγα, του Μάρκο Μπότзарη, του Καραϊσκάκη, του Δυσσέα, του Διάκου, του Κολοκοτρώνη, του Νικήτα, του Κυργιακούλη, του Μιαούλη, του Κανάρη, των Υψηλάντων.» Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 335 και 504 αντίστοιχα. Βλ. επίσης την προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη «Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», στο, Αικ. Κουμεριανού (επιμ.), *Ο τύπος στον Αγώνα*, τ. Α', Αθήνα, Ερμής, 1971, σσ. 40-43.

38. «Σε συμβουλεύω, αδελφέ Γκούρα, να πας ν' ανταμωθής με τον Δυσσέα και ν' αδελφωθείς.», Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 94· «...να αφήσωμεν κάθε έχθραν, και να ονομάση ο

συμπληρώνεται με την παράσταση της Ελλάδας-μάννας και των αγωνιστών-γιών της.³⁹ Συνακόλουθα, οι συγκρούσεις ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες συμφερόντων, φατρίες, κλπ, που εκδηλώθηκαν στην διάρκεια της Επανάστασης, αλλά και οι συχνές στάσεις και ανταρσίες μετά την δημιουργία του ελληνικού κράτους, προσηλαμβάνονται ως ενδοοικογενειακές αντιπαραθέσεις.⁴⁰ Οι συγκρούσεις αυτές, οι αδελφοκτόνοι πόλεμοι, η δικόνοια των μελών της οικογένειας-έθνους, θα οδηγήσει -σύμφωνα και με τις αντιλήψεις για το αποτέλεσμα των ενδο-συγγενικών διενέξεων- σε διαίρεση και θα οδηγήσουν το έθνος σε «παραλυσιάν κι αφανισμόν».⁴¹

Η ενίσχυση της ένοπλης ομάδας και η αναπαραγωγή των όρων και συνθηκών της κοινωνικής και πολιτικής της δύναμης, επιχειρείται με τις συμμαχίες με ένοπλους γεγονικών αρματολικιών· με γέγονες που αν δεν είναι σύμμαχοι/συγγενείς είναι -εν δυνάμει- ανταγωνιστές:

«Άσχετοι συγγενικώς μέχρι αυτού με τας οικογενείας των <πéριξ> Αρματολών και <με> τους εντοπίους η οικογένεια των -ως εκ του μέτρου της ανυπανδρίας το οποίον παραδέχθησαν και να υπανδρεύσουν τον ένα μόνον αδελφόν οι θείοι του, <και τον υπάνδρευσαν> με σύζυγον ακόμη <και> εκ της φυλής των <ώστε> να μένουν μεμονωμένοι- θεωρών αυτός της ιδέαν ταύτην ως την πλέον σφαλεράν δια την πρόοδον της οικογενείας των (...), και ότι η δυσασαρέσκεια των γειτόνων, με τον καιρό αυξάνουσα, ήθελεν αποβή ζημιώδης και δια την οικογένειάν των (...) δια να προλάβη ταύτα όλα <ο Γ. Βλάχος> (...) καταφυγών εις το μέτρον να ενώση την οικογένειάν του με συγγενικούς δεσμούς, αποφάσισεν να υπανδρευθεί και ο ίδιος και όλοι οι αδελφοί του με θυγατέρας Αρματολών <έξω> της περιφέρειάς των».⁴²

Η διεύρυνση των συγγενικών δεσμών με τον γάμο και την πνευματική συγ-

ένας τον άλλον αδελφόν, και ως αδελφοί να πολεμήσωμε τους εκθρούς.», Επιστολή του Α. Μαυροκορδάτου προς τους Νικόλαο Στορνάρη και Ιω. Ράγκο, στο, Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο*, σ. 155.

39. «...επειδή εδείχθης άγιος υιός της Πατρίδος (...) αυτοί είναι εκείνοι όπου υπερασπίζονται διοίκουν και έθνος, και είναι αδερφοί μας.», «Μπικρικώς σας παραγγέλει η Διοίκσις...». Επιστολή του Νότη Μπότσαρη προς τον Ιω. Ράγκο, και, Το Εκτελεστικό Σώμα προς τον Στρατηγό Ι. Ράγκο, στο, Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο*, ό.π., σσ. 91 και 135, αντίστοιχα.

40. «Και σκοτώνεται αδελφός με τον αδελφόν και κοπάγεται ένας Έλληνας με τον άλλον όπως κοίταγαν τους Τούρκους όταν τους πολεμούσαν.» Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 479.

41. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 76. Να σημειωθεί, επίσης, πως η παράσταση του ανάδελφου ελληνικού έθνους, κατά την πρόσφατη ρήση πρώην Προέδρου της Δημοκρατίας, παραμένει και σήμερα κυρίαρχη, ενώ ως πληγή όλων των δεινών εξακολουθούν αυτονομία να θεωρούνται και να αυτόματα να προβάλλονται οι «διαφωνίες» και οι «αντιπαραθέσεις», η έλλειψη «ομόνοιας» στους κόλπους του έθνους που προσηλαμβάνεται ως οικογένεια.

42. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σσ. 89-90.

γένεια, αποτελεί πρακτική την οποία επεξεργάζονται οι παραδοσιακοί ένοπλοι. Επιχειρούν έτσι τη δημιουργία ή την ένταξή τους σε δίκτυα που υπερβαίνουν τα όρια της κοινότητας και το χώρο δράσης τους. Συνδέονται με τον «έξω κόσμο» (π.χ. γειτονικά αρματολίκια), με στόχο την κοινωνική και πολιτική ενίσχυσή τους.⁴³ Δημιουργούνται σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης, στις οποίες ο ένοπλος επενδύει την δυνατότητα διαφυγής του όταν βρίσκεται κυνηγημένος, από τις οποίες αντλεί ενισχύσεις σε περιόδους γενικευμένης σύγκρουσης, βρίσκει καταφύγιο τους χειμερινούς μήνες, ενώ παράλληλα λειτουργεί ως προστάτης των αιματικών και πνευματικών συγγενών του, όταν απειλούνται τα συμφέροντά τους.⁴⁴ Ως αποτέλεσμα, οργανώνονται διαπεριφερειακά δίκτυα αλληλοβοήθειας από ένοπλες ομάδες που εναρμονίζουν τα συμφέροντά τους. «Ο συνδυασμός των συμφερόντων ρυθμιζόταν σε πλατιά κλίμακα πάνω στο σύστημα των συγγενειών και της αδελφοποίησης».⁴⁵ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας των Στορναραίων:

«Ο Στέριος είχε σύζυγον την θυγατέρα του Γώγου Μπακόλα από Ραντοβίσι. Ο Γιακωβάκης είχε την αδελφήν των Κουτελιδαίων από Τζιομέρκα. Ο Γρηγόρης Λιακατά, <κολιπτής> του τμήματος Κλινόβου, είχε σύζυγον την θυγατέρα του Νικολάου Στορνάρη. Ο υιός του Νάσιου Μάνταλου είχε την θυγατέρα του Ζαρακλή <Στορνάρη>, αδελφήν του Γιακωβάκη. Αι τέσσαρες αιταίς συμπεθεριαίς έδεναν τους Στορναραίους συγγενικούς με το Ραδοβύσι, με τα Τζιομέρκα, με το Κλινόβον και με τα Χάσια.»⁴⁶

Με τον τρόπο αυτό ο αρματολικός ανταγωνισμός μεταφέρεται από την διεκδίκηση ενός καπετανάτου, σε σχέσεις και εξελίξεις που εκτείνονται σε μια ευρύτερη περιοχή, η οποία περιλαμβάνει περισσότερα γειτονικά αρματολίκια.⁴⁷

43. «...επιστηριζόμενος ούτος (...) μάλλον εις τους συγγενικούς δεσμούς τους οποίους είχε με τας οικογενείας των σημαντικών Αρματολών (...) παρά εις την υπεροχήν των.» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 95.

44. «Παιδιά, πηρ' ο χινόπρος, παιδιά, πηρ' ο χειμώνας /πέσαν τα φύλλ' απ' τα κλαριά, ξεσκίωσαν τα λημέρια/ Παιδιά μου, να σκορπίσουμε, να γίνουμε μπουλούκια / πιάστε τους φίλους τους πιστούς και τους πιστούς κουμπάρους/ παιδιά μ', να ξεχειμάσουμε και τούτο το χειμώνα», Ν.Γ. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., αρ. 35, σ. 47. Για τα δίκτυα αμοιβαιότητας που οργανώνουν οι παραδοσιακοί ένοπλοι ενεργοποιώντας συγγενικές σχέσεις, καθώς και για τη σύναψη σχέσεων με κουμπάρους και αδελφοποιίες ανάμεσα σε ενόπλους και νομάδες κτηνοτρόφους, βλ. ενδεικτικά Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 103-106. Αντίστοιχα, για τους κατοπινούς ληστές, βλ. Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 88, 93 και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 225-226, 246-254.

45. Σπ. Αοδρακάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 241

46. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 267.

47. «Με την πάροδο του χρόνου βλέπουμε να αναπτύσσονται οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας και σχέσεις ανάμεσα στους αρματολούς, διαπερνώντας τα σύνορα των «καζάδων» και των άλλων διοικητικών ενότητων που ορίζονται από την εξουσία.», Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 70· και για την οργάνωση των αρματολικών δικτύων, σσ. 29, 69-86.

Συνακόλουθα, η εναλλαγή των ρόλων από κλέφτη σε αρματολό και αντίστροφα αφορά συνολικά τους συνδεδεμένους με συγγενικές σχέσεις καπετάνιους. Έτσι, αφ' ενός μεν, η ένοπλη ομάδα στηρίζεται κατά πρώτο λόγο στις σχέσεις αιματικής συγγένειας· αφ' ετέρου δε, οι συμμαχίες αυτές επικυρώνονται είτε με την αγχιστεία, είτε με πρακτικές πνευματικής συγγένειας.

Η διασφάλιση των όρων και συνθηκών αναπαραγωγής της κυριαρχίας της ομάδας επιχειρείται με τη «διατήρηση συμπαγών ομάδων στη βάση της οικογένειας, (τη) συνέχεια των ομάδων αυτών μέσα στο χρόνο, ανεξάρτητα από την προσωπική μοίρα των ατομικών φορέων της ανταρσίας».⁴⁸ Η μέριμνα κάθε «οικογένειας» ενόπλων για πολλά αρσενικά παιδιά παραπέμπει στην θεμελιώδη αρχή της συνέχειας. Αν τα θυληκά παιδιά «προσφέρουν», μέσω του γάμου τους με γόνους ενόπλων οικογενειών γεγονοτικών αρματολικιών, συμμάχους για την ενίσχυση της ένοπλης ομάδας, στα αρσενικά παιδιά εναπόκεινται οι προσδοκίες της ομάδας για επιβίωση στο χρόνο.

Η διαδοχή στην αρχηγία ακολουθεί σε γενικές γραμμές τους συγγενικούς κανόνες κληρονομικότητας.⁴⁹ Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο δε συμβαίνει, είτε γιατί δεν υπάρχουν αρσενικά παιδιά, είτε γιατί αυτά δεν διαθέτουν τις ικανότητες που απαιτούνται για να διεκδικήσουν αρχηγικούς ρόλους,⁵⁰ η συνέχεια εξασφαλίζεται με την δημιουργία δεσμών, που μιμούνται τους συγγενικούς. Πρόκειται για τα λεγόμενα ψυχοπαίδια.⁵¹ Έτσι, όταν για τον ένα ή τον άλλο λόγο η κληρονομική διαδοχή δεν είναι δυνατό να εφαρμοστεί, τότε τα ψυχοπαίδια αναδεικνύονται σε

48. Σπ. Ασδρακάς, «Βιβλιοκρισία, στο, Αλέξης Πολίτης, Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα», *Ελληνικά*, 27 (1975), σ. 430.

49. «Εγέννησεν ο μεν Λάζος τέσσαρας υιούς περιφανείς του Γιάννην, όστις τον διεδέχθη ως πρωτότοκος (...). Φουευθείς ο Λάμπας, κατά τους κανόνες των Αρματολών, το Καπιτανάτο ανήκε εις το Γερό-Στρογγύλην ως στενότερος συγγενής τούτου, και όλοι οι οπαδοί του το έδιδαν με ευχαρίστησιν.» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σσ. 22, 24. Συγγενικοί κανόνες διαδοχής χαρακτηρίζουν την παρουσία της οικογένειας Μπασδέκη στα καπετανάτα Πηλίου για περισσότερο από μισό αιώνα, βλ. σχετικά Α. Πολίτης, «Η μορφή του καπετάν Μπασδέκη», *Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων*, Αθήνα, τ. 11 (1987), σσ. 3-15.

50. «Στη συγκρότησή του σε κοινωνικό στρώμα, ο αρματολισμός δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της κάσας, μολονότι η κληρονομική διαδοχή σε πολλές περιπτώσεις εμφανίζεται σχεδόν παγκοσμίως· αντίθετα, η κινητικότητα, που προσδίδει σε κοινωνικά σύνολα χωρίς κλειστή διαστρωμάτωση, του προσδίδει τη μορφή ενός ανανεώσιμου και ανοικτού στρώματος. (...) Μέσα στην ίδια την αρματολική ομάδα η κινητικότητα εκφράζεται με την προώθηση σε ηγετικές θέσεις ατόμων που αποκτούν όποιαν ακτινοβολία και όσες ιδιότητες ταιριάζουν στα αρματολικά πρότυπα.» Σπ. Ασδρακάς, *Ελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 231-232.

51. «Σώπα μωρέ κλεφτόπουλο, και μη το μαρτυρήσεις/και να σε πάρω ψυχογιό, βαριά να σε πλουτίσω,/για να βαστάς το διμικί και το χρυσό ντουφέκι», από το δημοτικό τραγούδι, «Η Διαμάντω», Α. Πολίτης (επιμ.), *Το δημοτικό*, ό.π., σ. 123.

πρωτοπαλλήκαρα.⁵²

Εναποθέτοντας έτσι την ηγεσία της ομάδας σε οιοσδήποτε συγγενείς, εξασφαλίζεται, έστω και με τον τρόπο αυτό, η οικογενειακή «συνέχεια». Ίσως εδώ να βρίσκεται ο λόγος που οι ψυχογιοί αποκτούν ως επώνυμο το μικρό όνομα του καπετάνιου και «πατέρα» τους.⁵³ Είναι, επίσης, ενδεικτικό πως σε πολλά δημοτικά τραγούδια ο ετοιμοθάνατος καπετάνιος εναποθέτει στον ψυχογιο του την ευθύνη, όχι μόνο της ηγεσίας της ένοπλης ομάδας, αλλά και της προστασίας της οικογένειάς του. Αυτή η αναγόρευση του σε προστάτη της οικογένειας του νεκρού καπετάνιου, συνιστά ταυτόχρονα διορισμό στην αρχηγία.⁵⁴

Η ανάδειξη, λοιπόν, της ηγεσίας είτε ακολουθεί αιματικούς συγγενικούς δεσμούς,⁵⁵ είτε διενεργείται με την προώθηση σε ηγετικούς ρόλους πνευματικών συγγενών (π.χ. ψυχογιοί),⁵⁶ απαιτεί τις ικανότητες και τα χαρακτηριστικά που προσιδάζουν στον καπετάνιο.⁵⁷ Και στις δύο περιπτώσεις η διαδοχή, οι μηχανισμοί, δηλαδή, κοινωνικής κινητικότητας στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας, μνημονεύουν την κληρονομική διαδοχή κατά τα πρότυπα της συγγένειας.

Ωστόσο, η διαδοχή αιματικών συγγενών στην αρχηγία της ένοπλης ομάδας, αν και επιδιώκεται, δεν αποτελεί μονόδρομο και ακολουθείται στο βαθμό που ο επίδοξος αρχηγός ανταποκρίνεται στην εικόνα του ηγέτη που θα διασφαλίσει τη συνέχεια της ένοπλης ομάδας/«οικογένειας». Αυτό όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια λειτουργιστική θεώρηση των συγγενικών σχέσεων. Είδαμε πως όταν η κληρονομική διαδοχή δεν καθίσταται εφικτή, οι πρακτικές που επεξεργάζονται οι παραδοσιακοί ένοπλοι ανακαλούν ακριβώς το πρότυπο της διαδοχής του πατέρα απ' τον πρωτότοκο γιο. Επομένως, ο κεντρικός ρόλος της συγγένειας

52. Η περίπτωση ψυχογίων που είναι ταυτόχρονα και πρωτοπαλλήκαρα εμφανίζεται και στα σχετικά με τους ληστές λαϊκά μυθιστορήματα, βλ. Χ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις*, ό.π., σ. 204.

53. Οι ψυχογιοί και τα πρωτοπαλλήκαρα αναφέρονται συχνά με το μικρό όνομα του καπετάνιου κατά το πρότυπο της ονοματοδοσίας των οικογενειών στην Ήπειρο και την Αλβανία. Βλ. σχετικά τις σημειώσεις του Γ. Βλαχογιάννη στο Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 26. Π.χ. Ιωάννης του Γκούρα (Μαμούρης) ή Δημήτρης Γώνου (Μπακόλης) κλπ. Για ανάλογες πρακτικές στο χώρο των ληστών, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 223.

54. «Σε σένα, Μήτρο μου γαμπρέ, Σταθούλα ψυχογιέ μου/αφήνω τη γυναίκα μου, το δόλιο μου το Γιώργη/ που 'ναι μικρός για φαμελιά κι απ'α' άρματα δεν ξέρει.» «Του Λιβίν», Ν.Γ. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., αρ. 48, σ. 55.

55. «Σύρτε παιδιά μου στο νερό, ψωμί να φάτε απόψε./κι εσύ Λαμπράκη μ' ανεψιέ κάθου εδώ κοντά μου./ να, τ' άρματά μου φόρεσε, να είσαι καπετάνιος./ κι εσείς παιδιά μου πάρτε το έρπημο σπαθί μου», από το τραγούδι «Του Δήμου το κιθούρι», Α. Πολίτης (επιμ.), *Το δημοτικό*, ό.π., σ. 87.

56. «Σήκω ψυχοπατέρα μου κ' η άνοιξη μας πήρε./ να πάμε καί τον Έπακτο και να πιόσουμε σπράτα/ και το κεφάλι ενού πασό να βάλουμε σημάδι./ Βρε καπετάνιο δεν μπορώ, εγέρασ' ο καημένος.» «Ο Βλαχοθανάσης», Π.Σ. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 250.

57. «...ο υιός του Γεώργιος-Δράκος Γρίβας, κατασταθείς διάδοχός του, δια το θρασύ και απότομόν του, και για το γενναίον του...» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 36.

αναδεικνύεται, όχι μόνο γιατί στην παραδοσιακή κοινωνία μέσα απ' αυτήν καθορίζονται οι οικονομικές και οι πολιτικές σχέσεις, αλλά γιατί, ταυτόχρονα, «χρησιμεύει ως κώδικας, ως συμβολική γλώσσα που εκφράζει τις σχέσεις των ανθρώπων». ⁵⁸

Τα συγγενικά οργανωτικά πρότυπα και οι μηχανισμοί κοινωνικής αλληλεγγύης που διέπουν την ανάπτυξη των αρματολικών δικτύων και μηχανισμών ακολουθούν τις αρχές της συγγένειας, προσαρμόζοντάς τις όμως στις δικές τους προσταγές κοινωνικής αναπαραγωγής. Στην κατεύθυνση αυτή μπορούμε να εξετάσουμε το ζήτημα των ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, οι οποίες εμφανίζονται να ανακύπτουν εντονότερες στους χώρους των αρματολών. ⁵⁹

Η αποδιάρθρωση των δεσμών αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους διαφορετικούς οικογενειακούς κλάδους, η οποία ξεκινάει συνθήτως από τον ανταγωνισμό για την επικράτηση στο «προγονικό» αρματολίκι, αν και δοκιμάζει τους δεσμούς ανάμεσα στις συγκεκριμένες οικογένειες, δεν οδηγεί σε καθολική έκπτωση των συγγενικών προτύπων οργάνωσης. Αντίθετα, ο ενδοσυγγενικός ανταγωνισμός για το αρματολίκι νομιμοποιείται και εξορθολογίζεται ανακαλώντας τους συγγενικούς δεσμούς και τα «φυσικά» δικαιώματα κληρονομικότητας στο διαφιλονικούμενο «προγονικό» αρματολίκι. Με τον τρόπο αυτό δεν αμφισβητείται το σημασιολογικό αρχέτυπο της συγγένειας, το οποίο εξακολουθεί να «δρα στην πρακτική και στο πράττειν της θεωρούμενης κοινωνίας ως νόημα οργανωτικό της ανθρωπίνης συμπεριφοράς και των κοινωνικών σχέσεων». ⁶⁰

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις θεωρούνται θεμιτές ή τουλάχιστον αποδεκτές, ώστε να μιλήσουμε για αμφισβήτηση, ακόμη περισσότερο για επαναστασιασμοδότηση των μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Ο Ν. Κασομούλης, αναπαράγοντας τις κυρίαρχες δοξασίες, δείχνει βέβαιος πως η ενδοοικογενειακή σύγκρουση, «κατατρώγουσα τα σπλάχνα της», έχει σαν αποτέλεσμα την παρακμή των «αρχαιοτέρων» οικογενειών. Συνεπακόλουθα, στη θέση τους αναδεικνύονται νέες οικογένειες χάρη στη δύναμη που τους προσφέρει η συνοχή των συγγενών και η συμμαχία/συγγένεια με γείτονες αρματολούς. ⁶¹

Αναμφισβήτητα, η σύγκρουση ανάμεσα σε συγγενικούς κλάδους εξασθενεί την κοινωνική και πολιτική τους ισχύ. Εκείνο, όμως, που πρώτιστα αναδεικνύεται από

58. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, ό.π., σ. 90

59. Βλ. παραδειγματικά τη σύγκρουση μεταξύ των Σταθαίων, Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία*, ό.π., σ. 230-252.

60. Κ. Κασομάδης, *Η φανταστική θέσπιση της κοινωνίας*, Αθήνα, Ράππα, 1981, σ. 210.

61. «Τα τέκνα των ή εκ της αντιζηλίας ή εκ της αναθροφής μη δυνάμενοι να εξακολουθήσουν να φυλάττουν την ιδίαν σύμπτυσιν, εξώκειλον πολλάκις από τον αληθινόν δρόμον της πολιτικής και ως εκ τούτου λαβόντες αφορμήν οι έξωθεν μικρότεροι πρόκριτοι δεν έλειπον να υποκινούν τας κατ' αυτών δυσαρρεσκείας των Οθωμανικών αρχών <δια> να φέρουν την πτώσιν των.» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 87.

τη μαρτυρία του Κασομούλη, είναι οι σχετικές με την συγγένεια νοοτροπίες και τα συστήματα αξιών της παραδοσιακής κοινωνίας που προσδιορίζουν τις προσδοκόμενες στάσεις και συμπεριφορές. Σύμφωνα με αυτές, η δύναμη μιας συγγένειας/ομάδας και η συνέχειά της στο χρόνο συνδέονται άμεσα με την ποιότητα των σχέσεων που επικρατούν μεταξύ των μελών της. Παραφράζοντας τον M Godelier θα μπορούσαμε να πούμε ότι, για τους παραδοσιακούς ενόπλους, η συγγένεια «αποτελεί τον τόπο όπου προβάλλεται (...) η συναρμογή που συνθέτει τις διάφορες κοινωνικές τους σχέσεις σε μια ολότητα επιδεικτική αναπαραγωγής».⁶²

Σημειώσαμε αρχικά πως η έξοδος του ενόπλου απ' την κοινότητα αποκτά νόημα μόνο αν ειδωθεί σε συνδυασμό με την προσπάθεια επιστροφής του ως αρματολού. Η επιστροφή αυτή, όμως, είναι μάλλον μια ανολοκλήρωτη διαδικασία. Ο παραδοσιακός ένοπλος στο πλαίσιο του ανταγωνισμού για το αρματολίκι που θα του επιτρέψει να νομιμοποιήσει την ένοπλη δράση του και την παρουσία του στην κοινότητα στηρίζεται κατά πρώτο λόγο στη χρήση βίας.⁶³ Έτσι, η επιστροφή στην κοινότητα δεν συνιστά και ενσωμάτωση και αποδοχή των αξιών και λειτουργιών της. Καθώς μάλιστα οι λειτουργίες που εκπληρώνει ο ένοπλος δεν καταφάσκουν τους καταμερισμούς ρόλων στο πλαίσιο της κοινότητας, η επιστροφή του ενόπλου σε αυτήν συνοδεύεται από σύγκρουση (αρματολών-προκρίτων) κι αναπαραγωγή του ανταγωνισμού τους, και όχι από συνεργατικότητα. Τέλος, η επιστροφή δε σημαίνει ποτέ εγκατάσταση, εξαπίας της κυκλικής μετακίνησης από τη θέση του κλέφτη σε αυτή του αρματολού και αντίστροφα. Η ενσωμάτωση του παραδοσιακού ενόπλου είναι μάλλον μια διαδικασία συνάντησης η οποία συντελείται με την δημιουργία του αρματολικιού, ως τρόπου συνάντησης και επικοινωνίας της ένοπλης ομάδας με την κοινότητα και την οθωμανική εξουσία, συνάντηση που εμπεδώνεται με τη σύσταση δικτύων αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας στη βάση των συγγενικών σχέσεων.⁶⁴

62. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, ό.π., σ. 45

63. «...δια της βίας επιστρέφουν στην κοινότητα και με τη βία διατηρούν τη θέση τους», Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 54. Στην ίδια κατεύθυνση ο Α. Πολίτης (=«Η μορφή», ό.π., σσ. 28-29) υποστηρίζει πως η εξουσία των αρματολών στηριζόταν στην χρήση βίας και το φόβο τον οποίο προκαλούσαν. Η βία αναγορεύεται σε αξία συγκροτώντας ένα ηθικό και ιδεολογικό πεδίο διαφορετικό και ίσως αντιθετικό προς το αντίστοιχο της κοινότητας, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 429· επίσης, την διάκριση που προτείνει ο Γ. Κοντονιώργης ανάμεσα σε «παρακοινωνία» και «φρόνιμη κοινωνία», και την οποία στηρίζει στην ύπαρξη δύο διαφορετικών και ανταγωνιστικών δικαιοκων προτύπων, Γ. Κοντονιώργης, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικοκοινωνική μελέτη του Δημοτικού Τραγουδιού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1979. Στην ίδια κατεύθυνση ο Στ. Δαμιανάκος μιλά για την ύπαρξη ενός διαφορετικού «ηθικού αντιστερωώματος», Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 10-12. Ενδεικτικοί, επίσης, είναι οι στίχοι του κλέφτικου: «Ο πλούσιος έχει τα φλωριά, έχει ο φτωχός τα γλέντια/ Άλλοι παίναν τον πασά και άλλοι το βεζίρη/ μα 'γω παίνω το σπαθί το τουρκοματωμένο/ το 'χει καμάρη η λεβεντιά, κι ο κλέφτης περηφάνεια.» Ν.Γ. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., αρ. 20, σ. 37.

64. Σε ένα άλλο επίπεδο, η συνάντηση αυτή επικυκλώνεται επίσης και με «την επικοινωνία με τις

Αναφέραμε ήδη πως συχνά συγγενικοί δεσμοί συστήνονται εν όψει της σύγκρουσης. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται μια άλλη πλευρά της άρθρωσης της συγγένειας και του αρματολισμού. Έχει παρατηρηθεί πως ο αρματολικός ανταγωνισμός διενεργείται με όρους δια-συγγενιακής σύγκρουσης, ομόλογους προς τον μηχανισμό της βεντέτας.⁶⁵ Τόσο στον αρματολισμό, όσο και στην βεντέτα, ενεργοποιούνται εν όψει της σύγκρουσης ήδη υπάρχουσες συγγενικές σχέσεις που, με τον τρόπο αυτό, επιβεβαιώνονται κι αναπαράγονται. Παράλληλα, συστήνονται νέοι δεσμοί (γάμος, κουμπαριά, αδελφοποιία), οι οποίοι καθώς ανακαλούν ιδεολογικές και κοινωνικές παραστάσεις που μνημονεύουν τη συγγένεια (κοινό αίμα) δημιουργούν τη σταθερότητα, τη συνοχή και την ταυτότητα που προϋποτίθενται/απαιτείται για την ανάληψη τέτοιου τύπου δράσης.

Προκειμένου να «παρθεί πίσω το κυμένο αίμα» ενεργοποιούνται οι συγγενικοί δεσμοί.⁶⁶ Οι παραστάσεις που παραπέμπουν στην βεντέτα και συνακόλουθα στους συγγενικούς δεσμούς και τις αντίστοιχες συμβάσεις, ανακαλούνται σε περιπτώσεις έντασης της σύγκρουσης ακόμη και όταν δεν πρόκειται για πραγματικές συγγενικές σχέσεις. Και στις περιπτώσεις αυτές, η σύμπνοια, η αμοιβαιότητα και η αλληλεγγύη χρησιμοποιούν τη γλώσσα και τους κώδικες της συγγένειας.⁶⁷ Η συμβολική κατάφαση του αίματος με τη δύναμη, την ισχύ, το κύρος, καθώς επίσης και η παράσταση του κοινού αίματος (=συλλογικής δύναμης) που ρέει και χάνεται μετά το φόνο κάποιου μέλους, προκαλεί, επιβάλλει, εξορθολογίζει και νομιμοποιεί την υποχρέωση της εκδίκησης.⁶⁸ Οι κώδικες «τιμής/ντροπής» υπαγορεύοντας πως «το αίμα πληρώνεται με αίμα», επανατροφοδοτούν την «οφειλή» και οδηγούν στην αντεκδίκηση, η οποία καταξιώνεται κοινωνικά, καθώς επιβεβαιώνει τις κυρίαρχες αξίες και αντιλήψεις και συναντά τις κοινωνικές προταγές.⁶⁹ Ταυτόχρονα, η εκδίκηση κατα-

συλλογικές συνειδήσεις [όπου] η ενσωμάτωση, μετατίθεται στο τραγούδι, δηλαδή στη λαϊκή ιδεολογία, στο χώρο του ιδεατού», Σπ. Ασδρακάς, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 430.

65. Σπ. Ασδρακάς, *Ελληνική κοινωνία*, ό.π., σ. 232.

66. Για το ζήτημα της εκδίκησης στο πλαίσιο του αρματολισμού ο Ν. Κασομούλης σημειώνει: «...μετά ικανών ωρών πόλεμον εφονεύθη ο Ανδρίτσος επί της συμπλοκής, αφήσας οπαδούς και υιόν να εκδικηθούν το αίμα <του>». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 46.

67. «Ενωμένοι όθεν όλοι οι διάδοχοι των προρρηθέντων αρχαίων Καπιτώνων της εποχής των <δια> να εκδικηθούν το αίμα, (...) εγέμισαν πάλιν τας επαρχίας του Ολύμπου από ληστείας», «...μίαν ημέραν ήθελεν, με έξοδόν των, ξεράσει όσα αίματα κατέπιεν των φίλων και συγγενών <των>». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σσ. 44 και 120 αντίστοιχα.

68. «...αναμνησθέντες [οι Κοντογιανναίοι] τον θάνατον του πατρός των και συγγενών των και το κυθέν αίμα, (...) με απερίγραπτον ωμότητα έσφαξαν αυτούς ως πρόβατα». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 126. Να σημειώσουμε, πως η εκδίκηση περιβάλλεται από δοξασίες σύμφωνα με τις οποίες «... η ψυχή του δολοφονημένου δεν μπορεί να αναπαυθεί έως ότου τιμωρηθεί ο δολοφόνος.» K. Kaser, «The origin of the Balkan patriarchy», *Modern Greek Studies Yearbook*, vol 8 (1992), σ. 26.

69. Για τους κώδικες τιμής/ντροπής και την υποχρέωση της εκδίκησης, βλ. J.K. Campbell, *Hounour*, ό.π., σσ. 193-197, 263-316, B.S. Denich, «Sex and power», ό.π., σσ. 248-250 Για μια

φράσκει ως προς τη θεμελιώδη λειτουργία της σχέσης (αμοιβαιότητα, συγγένεια), την οποία άλλωστε επανατροφοδοτεί, επιβεβαιώνοντας τα φαντασιακά και συμβολικά στοιχεία της (δεσμοί αίματος).

Τόσο η βεντέτα όσο και ο αρματολικός ανταγωνισμός αποτελούν μορφές διαχείρισης της σύγκρουσης, στη λογική των οποίων δεν εγγράφεται η εξόντωση της αντίπαλης ομάδας. Χαρακτηρίζονται, αντίθετα, από οικονομία στη χρήση της βίας, η σημασία και ο συμβολισμός της οποίας θα επιτρέψει την αναγνώριση της αλλαγής του συσχετισμού δύναμης.⁷⁰ Στο πεδίο της βεντέτας κάθε δολοφονία σηματοδοτεί την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα στις δύο ανταγωνιζόμενες ομάδες.⁷¹ Με τον ίδιο τρόπο, στον αρματολικό ανταγωνισμό η αποτυχία της ένοπλης ομάδας να προστατέψει κάποιο μέλος της χωρίς να αναιρεί τις θεμελιώδεις αξίες της ομάδας και τους όρους που τέθηκαν κατά τη συγκρότησή της, αντανάκλα την αδυναμία της να ανταποκριθεί στους ρόλους που της ανατέθηκαν. Αδυνατώντας να προστατέψει κάποιο σημαντικό μέλος της από την αντεκδίκηση των αντιπάλων της, η ένοπλη ομάδα -θεωρείται πως- αδυνατεί να φέρει σε πέρας το έργο της προστασίας της κοινότητας. Η ασφάλεια της περιοχής ανατίθεται στην αντίπαλη ομάδα η οποία δείχνοντας την ικανότητά της να καταστρέφει (π.χ. φόνος σημαντικού μέλους της αρματολικής ομάδας) αποδεικνύει την ικανότητά της να προστατεύει. Με τον τρόπο αυτό η αλλαγή του συσχετισμού δύναμης επικυρώνεται μέσω της εναλ-

συνολικότερη θεώρηση των ζητημάτων τιμής/τιροπής στο Μεσογειακό χώρο, βλ. J.G. Peristiany (επιμ.), *Honour and shame*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1965. Για το εθιμικό δίκαιο και ειδικά για τα ζητήματα τιμής, εκδίκησης, τιμωρίας, εξαγοράς, κλπ, βλ. σχετικά M.E. Durham, *Some tribal origins laws and customs of the Balkans*, London, Utwin Brothers, σσ. 63- 92. Τέλος, αναφορικά με το εθιμικό δίκαιο της ορεινής Αλβανίας και συγκεκριμένα τους μηχανισμούς ρύθμισης της αντεκδίκησης στη βεντέτα, κατατοπιστικό είναι το μυθιστόρημα του Ι. Κανταρέ, *Ρημαγμένος Απρίλης*, Αθήνα, Ροές, 1982.

70. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε ως θύματα επιλέγονται σημαντικά μέλη μιας οικογένειας, δηλαδή αποκλειστικά άντρες και μάλιστα εκείνοι μέσα στους οποίους η κοινωνία αναγνωρίζει τις σημαντικότερες αξίες της: τα θύματα πρέπει να είναι «ανδροπρεπείς άνδρες» π.χ. ο αρχηγός της οικογένειας ή κάποιος από τους γιούς ή αδελφούς του οι οποίοι πιθανά τον διαδεχθούν. Οι γυναίκες αποκλείονται τόσο από το ρόλο του θύματος όσο και του θύτη, καθώς στις αρχές λογισμού και τις παραστάσεις της παραδοσιακής κοινωνίας είναι ταυτισμένες με την αδυναμία και καταλαμβάνουν μειονεκτικές κοινωνικές θέσεις σε σχέση με τους άνδρες, βλ. B.S. Denich, «Sex and Power», ό.π., σ. 249, Γ.Β. Καθβαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σ. 215 Στο σημείο αυτό τίθεται το ζήτημα της πολιτισμικής κατασκευής της ανδροπρεπείας. Η Bette Denich υποστηρίζει πως αντρικές «ποιότητες», όπως η τόλμη, η ικανότητα στον πόλεμο, κλπ. βρίσκουν το έδαφος να αναπτυχθούν στην βεντέτα όπως και σε κάθε βίαιη συμπεριφορά. Μέσα από τέτοιου τύπου πρακτικές, οι οποίες σημασιοδοτούνται και νομιμοποιούνται από τους κώδικες τιμής/τιροπής, κατασκευάζονται στάσεις και συμπεριφορές που καταφάσκουν τα κυρίαρχα κοινωνικά στερεότυπα. B.S. Denich, «Sex and Power», ό.π., σσ. 243, 248, 250.

71. «...<ο Μήτσιος Κοντογιάννης> (...) ιδών ότι ήτον περίσταςς να εκδικηθή το αίμα του και να ταπεινώση και τους εχθρούς του.» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 122.

λαγής των ρόλων ανάμεσα σε διώκτες (αρματολούς) και διωκόμενους (κλέφτες). Κάθε επιτυχημένη εκδίκηση, καθώς στο πεδίο του συμβολισμού προκαλεί αντιστροφή του συσχετισμού ισχύος μεταξύ των ανταγωνιζόμενων ομάδων, δημιουργεί ταυτόχρονα νέες συνθήκες, στο πλαίσιο των οποίων η ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων ανάμεσα στους ανταγωνιζόμενους καθίσταται κοινωνικά αναγνωρίσιμη.

Να σημειώσουμε, επίσης, πως βεντέτα και αρματολισμός αναφέρονται ως μορφές κοινωνικο-πολιτικού ανταγωνισμού που, θεωρητικά τουλάχιστον, είναι δυνατό να διαρκούν ακατάληκτα. Με άλλα λόγια, η βεντέτα διαιωνίζεται όσο οι δύο ανταγωνιζόμενες οικογένειες βρίσκονται στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού και έχουν την ικανότητα και δυνατότητα να εκπληρώσουν την υποχρέωση της ανταπόδοσης. Τα ενδεχόμενα άρσης της εμπλοκής στη βεντέτα παραπέμπουν κατά κύριο λόγο στη συμφιλίωση μέσω των δεσμών του γάμου.⁷² Όμως, ο γάμος αν και απαγορεύει την αντεκδίκηση, εξαιτίας του κοινού πλέον αίματος, δεν εξαλείφει την βεντέτα. Αντίθετα την μνημονεύει συνεχώς, με τον ίδιο τρόπο που υπενθυμίζει την απαγόρευση της αντεκδίκησης.

Αρματολισμός και βεντέτα αποτελούν μορφές διαχείρισης της σύγκρουσης που σπηρίζονται όχι μόνο στην αποτελεσματική χρήση της βίας, αλλά συνακόλουθα και στη δράση διευρυμένων δικτύων αμοιβαιότητας, χάρη στα οποία προσφέρεται σύμπραξη στην ένοπλη δράση, παρέχονται άσυλο, πληροφορίες, εφόδια, κλπ. Με άλλα λόγια απαιτείται η λειτουργία ενός συστήματος δεσμών αμοιβαιότητας μέσα από τους οποίους διαμορφώνεται η συνοχή και ταυτότητα της ομάδας.

Η συγγένεια αποτελεί την πρώτη ύλη για την δημιουργία τέτοιου τύπου δεσμών. Επιπλέον, προσ-φέρει το οργανωτικό πρότυπο και τις παραστάσεις (το κοινό αίμα ως συνεκτικό, ταυτοποιητικό στοιχείο) για τη δημιουργία τέτοιων δικτύων. Η συγγένεια, σε τελική ανάλυση, ευνοεί την ανάληψη της από κοινού δράσης, τον εξορθολογισμό και νομιμοποίηση των πρακτικών που προσιδιάζουν στην ένοπλη

72. «Ο Γεώργιος Βλαχόπουλος εφονεύθη από τον Νίκον Γιολδάσην εντόπιον [=ανταγωνιστής, ένοπλος της ίδιας περιοχής], έπειτα δε συμπεθέγγισαν δια την μεταξύ των ειρήνην. Έντευθεν αρχίζει το Καπιανάτον.» Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 12. Ο γάμος αποτελούσε συνθήκη πρακτική επίλυσης/τερματισμού της βεντέτας. Χαρακτηριστική είναι η βεντέτα ανάμεσα στην οικογένεια των Κοντογιανναίων και των Χατζισκαίων, προεσών Μαυρίλου. Όταν στις αρχές της επανάστασης του 1821 οι Κοντογιανναίοι επανήλθαν στην περιοχή του αρματολικιού τους από όπου είχαν διωχθεί εξαιτίας των προκρίτων Μαυρίλου, σκότωσαν τους περισσότερους απ' αυτούς. Ακολούθως, απήγαγαν μία κοπέλλα απ' την οικογένεια των Χατζισκαίων την οποία πάντρεψαν με τον Σπύρο Κοντογιάννη, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να αποφύγουν τις συνέπειες της αντεκδίκησης. Για την βεντέτα Κοντογιανναίων-Χατζισκαίων, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σσ. 30-34, 114-128, 250. Αναφορικά με την προβληματική για τις δυνατότητες τερματισμού της βεντέτας, βλ. P.S. Allen, «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπατοξάρχης, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 136-139.

ομάδα/«συγγένεια».

Δεν θα πρέπει, όμως, να περιορίσουμε τη λειτουργία της συγγένειας στη νομιμοποίηση και σημασιοδότηση κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών «οι οποίες υπήρξαν πριν από αυτή και δίχως αυτή. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει κοινωνική σχέση που να μην εμπεριέχει στο *εσωτερικό της* ως μια από τις αναγκαίες συνιστώσες της και όχι ως εξωτερική παραμορφωτική/παραμορφωμένη αντανάκλαση, αναπαραστάσεις οι οποίες υπήρχαν *σε αυτή* εκ γενετής και οι οποίες ταυτόχρονα αποτελούν έναν από τους όρους της γένεσής της.⁷³

73. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, ό.π., σ. 24.